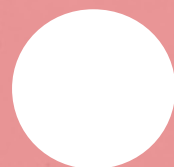

Erfgoed Brussel

36

Herfst 2022

U

Dossier

STADSGEZICHTEN

urban.brussels

Het Poelaertplein

Panorama, uitzichten en monumentale perspectieven

ODILE DE BRUYN

DOCTOR IN DE GESCHIEDENIS, CONSULENTE OMGEVINGSGESCHIEDENIS

NVDR

Het Poelaertplein is zonder twijfel het meest gekende en meest bezochte Brusselse belvédère van vandaag. Men heeft er een fantastisch uitzicht over het stadscentrum en de vallei van de Zenne. Odile De Bruyn schetst in dit artikel de uitzonderlijke geschiedenis van dit uitzichtpunt. Sinds zijn ontstaan in 1880 tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trok deze plaats de aandacht van de grote namen uit de architectuur, de stedenbouw en de landschapsarchitectuur.

De meest recente aanpassing aan de inrichting van het uitkijkpunt op het Poelaertplein is de plaatsing voor een periode van zes jaar van het reuzenrad. (A. de Ville de Goyet, 2021 © urban.brussels).

AFB. 1

Detail van een plan van Brussel van Louis-Joseph Dubois met 'sanerings- en verfraaiingswerken' (in het rood) voorgesteld door een 'financieel vennootschap', 1854. (© KBR, Kaarten en plannen, <http://www.cartesius.be>)

Legende:

1. Ontwerp voor de verlenging van de Regentschapsstraat;
2. Het nieuwe plein dat zou worden aangelegd in de tuinen de Merode;
3. Hotel de Merode;
4. De Louizapoort en de nieuwe Louizawijk;
5. Het Godshuis Pacheco (het toekomstige Jan Jacobsplein)

1. Volgens de filosoof Alain Roger kan een site op twee manieren worden 'verkunst': in situ, door een directe ingreep op de betrokken site, of *in visu*, d.w.z. door een indirecte transformatie via de bemiddeling van het zicht (de invloed van schilderijen, tekeningen, foto's, oude postkaarten, literaire beschrijvingen, enz. op de perceptie van de toeschouwer). Zie ROGER, A., *Court traité du paysage*, Éditions Gallimard, Parijs, 1997, pp. 11-30.

2. Dit artikel is gebaseerd op een volledige historische studie van de omgeving van het Justitiepaleis die ik in 2020-2021 heb geleid voor de vzw Kunstwijk. Ik dank in het bijzonder de voorzitter, barones Françoise Tulkens, de vicevoorzitter Bernard Viérin en de algemeen secretaris Michel Van Roye. Tevens dank ik Cecilia Paredes en Christophe Loir voor de vruchtbare gesprekken die we hebben gevoerd over stadsuitzichten.

3. "De plaats die voor de bouw van dit paleis werd gekozen, beantwoordt uitstekend aan de bestemming van het gebouw. Net als de beroemde Akropolis in Athene ligt het bovenop een hoog plateau, vanwaar het de hoofdstad van het land domineert." WELLENS, F., *Nouveau Palais de Justice de Bruxelles. Notice descriptive avec atlas comprenant 15 plans et détails du monument*, Brussel, 1881, p. 6.

4. CABUY, Y., DEMETER, S., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, nr. 10. 2, Brussel Vijfhoek. *Archeologische ontdekkingen*, dienst Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 1997, p. 208; van WIJNENDAEL, J., de SAN, A., *De Wolstraat en haar historische gebouwen*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, directie Monumenten en Landschappen, Brussel, 2004 (Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis, 36); *Brussel de weergangen*. In de voetsporen van *Andreas Vesalius*, brochure uitgegeven door Brussel Stedelijke Ontwikkeling, Brussel, 2015. Over de ligging van de site in deze vroegere tijden handelt het artikel van S. Demeter en C. Paredes in deze publicatie.

Het plein voor het Justitiepaleis is van oudsher een spil in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Brussel. Zijn verheven ligging in het stedelijk landschap, ongeveer 20 meter boven de aanpalende Miniemenstraat, speelde in 1859 ongetwijfeld mee in de beslissing om er de nieuwe zetel van de rechterlijke macht te vestigen. In 1883, bij de plechtige opening van het Justitiepaleis, werd de site omgedoopt tot 'Poelaertplein', als eerbetoon aan de architect die vier jaar eerder overleed. De positie van het plein, hoog uittorend boven de benedenstad, is een belangrijke troef, zowel voor zijn symbolische waarde als op het vlak van identiteit, erfgoed en toerisme. Tegelijk zorgt het plein ook voor aanzienlijke uitdagingen op het gebied van mobiliteit en bouwkunst. Vanaf de aanleg tot aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog trok deze plek de *fine fleur* van

de stedenbouw en (landschaps)architectuur aan. Het plein biedt immers een van de mooiste panoramische uitzichten op het stadscentrum en de Zennevallei. Bovendien vormt het de schakel tussen twee grootse perspectieven van het Brusselse landschap: aan de ene zijde verbindt de Regentschapsstraat het Justitiepaleis met de Koningswijk – sinds de middeleeuwen het centrum van de macht –, aan de andere zijde leidt de 'promenade' van de Louizalaan tot aan het Ter Kamerenbos.

De site van het Poelaertplein is ideaal voor wie inzicht wil verwerven in de manier waarop panorama's, uitzichten en monumentale perspectieven tot stand komen in een proces waarbij het stedelijk landschap 'pittoresk' wordt, in de betekenis van 'schilderenswaardig'. Het wordt met andere woorden 'verkunst', zowel *in visu* als *in situ*¹.

In deze bijdrage worden achtereenvolgens drie

punten behandeld, in een chronologisch overzicht en historisch perspectief: (1) de omkadering en de vrijwaring van het panorama, (2) het zicht op de hoofdingang van het Justitiepaleis en (3) de scenografische herwaardering van de westelijke – zogenaamde 'Babylonische' – gevel van het gebouw.²

HET PANORAMA OP DE STAD EN DE ZENNEVALLEI

In 1880-1881 vestigde ingenieur François Joseph Wellens, inspecteur-generaal van Bruggen en Wegen en verantwoordelijk voor de technische leiding van de bouw van het Justitiepaleis, de aandacht op deze bijzondere locatie van de site: *"L'emplacement choisi pour la construction de ce palais répond bien à sa destination. De même que la célèbre Acropole d'Athènes, il est situé au sommet d'un plateau élevé, d'où il domine la capitale du pays."*³

Een openbaar plein voor Poelaert

Lang voor de 19de eeuw wist men al het enorme potentieel van de site en de schoonheid van de uitzichten te waarderen. Vanwege haar bevoorrechte positie in het uiterste zuiden van de aristocratische Zavelwijk, hoog boven Bovendaal (Blaarstraat, later omgedoopt tot Miniemenstraat) – een arme wijk die een slechte reputatie genoot – bevonden zich op deze plek privéwoningen en panoramische tuinen met terrasstructuur. Zo lagen hier in de 16de eeuw de domeinen van Vesalius en van de familie Brederode. Nadien vestigden zich er de Mansfelds (en vervolgens ook de Bournonvilles en de Merodes) alsook een miniemenklooster.⁴ Reeds voordat de beslissing genomen werd om het Justitiepaleis op zijn huidige locatie te bouwen, wilde men de tuinen van het domein de Merode ruimen voor een nieuw plein. Dit moest de spil worden in een nog aan te leggen wegen-net tussen de boven- en de benedenstad, maar ook tussen de Vijfhoek en de nieuwe wijken in de voorsteden, met name de Louizawijk. In 1854 werd daartoe een privé-initiatief gestart, in een periode dat het idee om tussen de Louzapoort en het Ter Kamerenbos een grote laan aan te leggen (nog geen elegante promenade) steeds meer terrein won. In het midden van het nieuwe plein voorzag men een monument ter ere van graaf Frédéric de Merode die in 1830 sneuvelde tijdens de Belgische onafhankelijkheidsstrijd. In 1858 plande ook het stadsbestuur van Brussel

aan het uiteinde van de nog aan te leggen laan naar het Ter Kamerenbos, recht tegenover de Louzapoort en binnen de Vijfhoek, een openbaar plein. De stad stelde voor om hier het nieuwe Justitiepaleis te plaatsen, aan het einde van dit perspectief en recht tegenover het panorama op de stad. Dat idee werd uiteindelijk niet uitgevoerd. Men wilde immers vermijden dat de westkant van het plein zou worden ingenomen door gebouwen ten einde zich te verzekeren van een zicht op *"un panorama comparable en tous points à celui dont on jouit de la place du Congrès."*⁵ Het toekomstige Poelaertplein werd vanwege zijn uitzonderlijke ligging al heel vroeg gezien als dé plaats om het jonge België te vieren. (AFB. 1)

Een open panorama

Toen het idee ontstond om het nieuwe Justitiepaleis te bouwen tegenover de te verlengen Regentschapsstraat⁶ en het toekomstige plein aan te leggen op de noord-zuidas, tekende de hoofdingenieur van Bruggen en Wegen van Brabant, Georges-Napoléon Groetaers, in opdracht van het ministerie van Openbare Werken een *'Plan relatif à l'érection d'un nouveau Palais de Justice à Bruxelles et à l'ouverture de rues destinées à relier le haut et le bas de la ville à ce Palais ainsi qu'à la route-avenue vers le bois de la Cambre'*. In de marge van de tweede herziening van dit ontwerp, gedateerd op 31 december 1859, stond duidelijk vermeld dat: *"aucune construction ne sera élevée le long du côté droit de la place, afin de réserver la vue du panorama."*⁸ De open zichtas van oost naar west werd dus veilig gesteld.

Zoals bekend nam de bouw van het monumentale paleis vele jaren in beslag (1866-1883) en de kostprijs liep zo hoog op dat de inrichting van de directe omgeving nog lange tijd werd uitgesteld. Aan ontwerpen, zelfs van vooraanstaande architecten, was er nochtans geen gebrek. Ook al werden deze niet gerealiseerd, verdient een aantal ervan toch onze bijzondere aandacht, met name deze die de as tussen de Louizalaan en het panorama moesten herwaarderen.

Het ontwerp van Alphonse Balat

Het ontwerp van Alphonse Balat dateert van 1896.⁹ Dertig jaar later zou Victor Horta het omschrijven als het werk van *"un homme d'un talent exceptionnel, qui avait le sens de la proportion et qui avait étudié le problème à fond."*¹⁰ De essentiële voorwaarden van dit plan waren,

5. "[...] een panorama dat in alle opzichten vergelijkbaar is met het uitzicht waarvan men op het Congresplein kan genieten." Archief van de Stad Brussel, *Openbare Werken*, 26.837 en 30.073; *Gemeentebled van de Stad Brussel*, Jaar 1859, Eerste semester, Zitting van 23 april, pp. 182-199. Zie LEBLICQ, Y., 'De twee Brusselse justitiepaleizen in de 19de eeuw', in VANDENDAELE, R. (dir.), *Poelaert en zijn tijd*, Gemeentekrediet van België, Brussel, 1980, pp. 263-267.

6. Het eerste deel van de Regentschapsstraat (van het Koningsplein tot de kerk op de Zavel) werd aangelegd in 1827. In 1872 werd het verlengd tot aan het Poelaertplein.

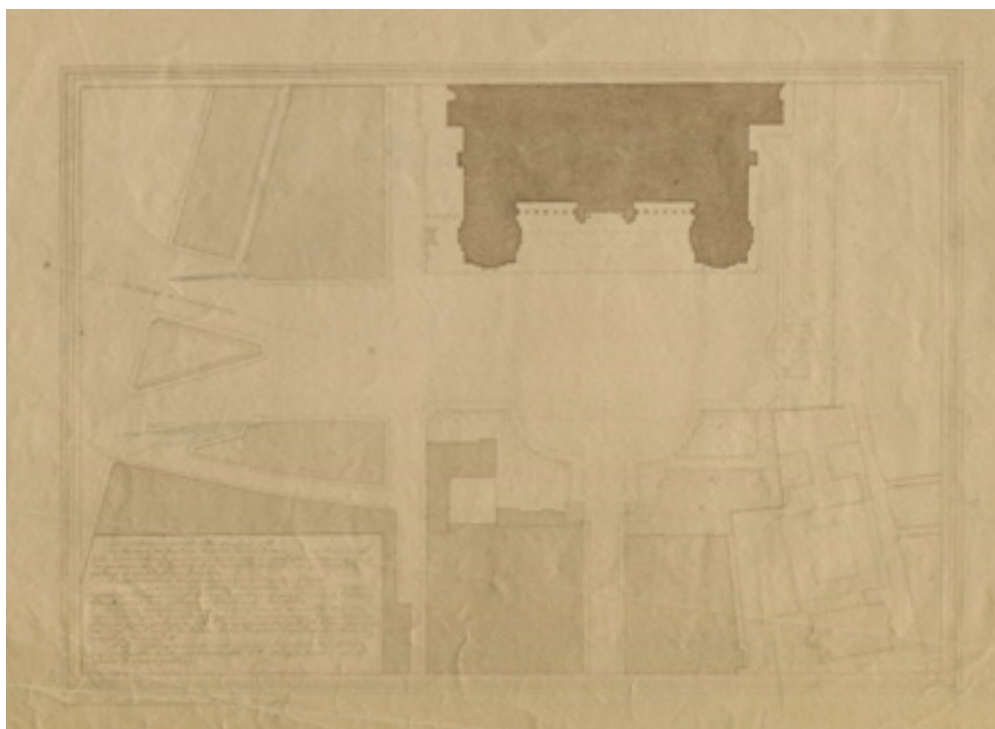
7. 'Plan voor de bouw van een nieuw Justitiepaleis in Brussel en voor de aanleg van straten die de boven- en de benedenstad verbinden met dit paleis en met de laan naar het Ter Kamerenbos'

8. "[...] geen gebouwen zullen worden opgetrokken aan de rechterkant van het plein teneinde het panorama te vrijwaren." Dit plan wordt bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België.

9. Een foto uit 1926 van dit ontwerp (dat zelf niet bewaard bleef) bevindt zich in het Documentatiecentrum van urban.brussels, *Archief van de KCML*, BXL20645.

10. "[...] een man met een uitzonderlijk talent, met oog voor verhoudingen, en die het probleem ten gronde bestudeerd had." Archief van het Hortamuseum, XXX. 10, Procès-verbaux des séances de la 3e section de la Commission du Palais de Justice, 21 juni 1926.

AFB. 2
 Het ontwerp van Alphonse Balat, 1896. Foto uit 1929 van het origineel ontwerp. (© urban.brussels, documentatiecentrum, Archief van de KCML, BXL20645)

in de woorden van de auteur: (1) *“la réunion de la place Poelaert au boulevard [de Waterloo] par une large percée pour permettre à la vue d’embrasser avec le recul nécessaire et durant un parcours sur le boulevard l’ensemble de la façade principale du palais se profilant sur l’espace”*¹¹ en (2) *“la préservation du panorama qui se déroule à l’Ouest”*¹². Hierdoor mochten gebouwen geen belemmering vormen voor de zichtas die zich uitstrekte *“suivant l’axe de l’avenue Louise jusqu’aux collines de l’horizon de Bruxelles.”*¹³ (AFB. 2)

De verlenging van de as tussen de Louizalaan en het panorama via de verbrede Vierarmenstraat¹⁴ sprak ook koning Leopold II erg aan. In 1903 vroeg hij de Franse architect Joseph-Antoine Bouvard, administratief directeur van de diensten Architectuur, Wandelwegen, Beplantingen en Feesten van de Stad Parijs en voormalig medewerker van de beroemde Adolphe Alphand, om de inrichting van de omgeving van het Justitiepaleis te ontwerpen. Het verfraaiingsplan werd aan de gemeenteraad van de Stad Brussel voorgelegd door ondernemer Edmond Parmentier, een naaste medewerker van de vorst, die beloofde het uit te voeren op

eigen kosten (en op die van de koning, zoals heimelijk werd bedongen!). Maar zover zou het uiteindelijk niet komen.¹⁵

Na de oorlog

Na de Eerste Wereldoorlog was de kwestie van de inrichting van de omgeving van het Justitiepaleis nog altijd niet opgelost (AFB. 3). Een speciale sectie van de Commissie van het Justitiepaleis, opgericht door het ministerie van Openbare Werken (Bestuur Bruggen en Wegen) kreeg de opdracht om het probleem te onderzoeken en zoveel mogelijk informatie te verzamelen over de oorspronkelijke intenties van Poelaert. Volgens haar bevindingen had de grote architect een triomfboog ontworpen die moest worden gebouwd tussen het Poelaertplein en de Louizalaan, als vertrekpunt voor een promenade naar het Zoniënwoud.¹⁶ Een aantal leden van de Commissie, onder wie Victor Horta, voelden veel voor de uitvoering van dit ontwerp. Landschapsarchitect en stedenbouwkundige Louis van der Swaelmen daarentegen, die enkele zittingen van de Commissie bijwoonde als afgevaardigde van de *Société belge des*

11. “de verbinding van het Poelaertplein met de [Waterloo] laan via een brede open ruimte waar de toeschouwer met de nodige afstand en tijdens zijn traject op de laan de hele hoofdgevel kan bewonderen van het paleis dat zich profileert in deze ruimte.”

12. “de vrijwaring van het panorama dat zich ontvouwt in het westen.”

13. “langs de as van de Louizalaan tot aan de heuvels van de Brusselse horizon”

14. De Vierarmenstraat werd in 1892 verbreed.

15. RANIERI, L., *Léopold II urbaniste*, Hayez, Brussel, 1973, pp. 322-323.

16. Dit ontwerp bleef helaas niet bewaard. De datum ervan is onbekend.

AFB. 3
Het Poelaertplein. Oude postkaart, uitg. Nels, Brussel, poststempel 1919. (verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels, DE17-252).

Urbanistes et Architectes modernistes, was van mening dat het ontwerp van Poelaert was opge- maakt “à une époque où la circulation n’était pas ce qu’elle est aujourd’hui.”¹⁷

Om een keuze te kunnen maken voor de ontwik- keling van de omgeving van het Justitiepaleis besliste het ministerie van Openbare Werken in 1927, op voorstel van de Commissie van het Justitiepaleis, om een ideeënwedstrijd te orga- niseren voor Belgische en buitenlandse archi- tecten en stedenbouwkundigen. De ontwerpen mochten enkel een kenspreuk van de indieners dragen.¹⁸

Een balustrade om het landschap te bewonde- ren ... of hoe het panorama werd ‘opgebouwd’

Begin jaren 1920 werden de leegstaande gebou- wen van het voormalige miniemenklooster – dat nog dienst had gedaan als militair ziekenhuis en vervolgens als gevangenis – afgebroken. In de hierdoor vrijgekomen ruimte werd in 1923 de Ernest Allardstraat, waarvan het eerste deel werd aangelegd van 1884 tot 1888, doorgetrok- ken tot aan het Poelaertplein. Bij die gelegen-

heid was een indrukwekkende steunmuur van gewapend beton opgetrokken met een lengte van 168 meter en voorzien van een stenen balustrade. De muur was verbonden met het hellend vlak aan de noordwestelijke gevel van het Justitiepaleis. Op de plaats van het voorma- lige klooster kwam nu een gebouw in art-deco stijl, ontworpen door architect François Malfait. Het werd tussen 1923 en 1927 gebouwd op de heuvelflank tussen de Miniemenstraat en het Poelaertplein en bood plaats aan een stedelijke middelbare school en een kleuterschool.¹⁹ Door zijn beperkte hoogte vormde het gebouw geen obstakel voor het panoramisch uitzicht vanop het hogergelegen plein.²⁰

Kort voor de start van de werken werd in de pers de lof gezongen van deze 'gigantische muur' en van het panorama over de stad: “Appuyés plus tard à la balustrade de l’artère, les passants s’im- prégnent de la grandeur du paysage urbain, toute une féerie de toits recouvrant l’ancienne vallée de la Senne, depuis Forest jusqu’à la flèche de l’Hôtel de Ville. Que de silhouettes aux formes variées et souriantes surgissent de cet océan de maisons! Mais aucune n’a l’élégance

17. “[...] opgemaakt in een tijd dat het verkeer niet was zoals vandaag.” Archief van het Hortamuseum, XXX. 10, *Procès-verbaux des séances de la 3e section de la Commission du Palais de Justice*, 23 januari 1920 (eerste zitting); 10 februari 1920; 27 februari 1920; 22 juli 1926; 21 december 1926.

18. Archief van het Hortamuseum, XXXIII. 9.

19. In 1948 kreeg deze school de naam Robert Catteau, toen schepen van de Stad Brussel.

20. *Le patrimoine monumental de la Belgique. Bruxelles*, 1A, Mardaga, Luik, 1989, pp. 14-15, 21; 1B, Mardaga, Luik, 1993, p. 493.

Vrijwaring van een stadspanorama?

Naast oude postkaarten en foto's van het 'stadsgezicht gezien vanaf het Poelaertplein' rest vandaag *in situ* nog een oriëntatietafel. Deze werd in 1928 geplaatst door de Koninklijke Touringclub van België bovenop de gloednieuwe balustrade, op een hoogte van '62m, 207 boven het gemiddelde zeeniveau in Oostende'. Ze werd in de vorm van een bas-reliëf in brons gegoten in *Les ateliers Van Aerschodt* (Brussel) naar de tekeningen van architect Alexandre Bouffieux. De oriëntatietafel toonde van west naar oost de meest markante elementen van het landschap die de toeschouwers makkelijk konden identificeren dankzij legendes. Dit bijzonder interessant voorwerp getuigt niet alleen van de toestand van het stedelijke landschap op een gegeven moment en de wijzigingen die het sindsdien heeft ondergaan (bouw van de Basiliek van Koekelberg en van het Atomium, afbraak van het Volkshuis...), maar het zegt ook veel over de structureerende elementen van het panorama die in het interbellum als opmerkelijk werden beschouwd, zoals de oude torens (de spits van het stadhuis, gemeentehuizen, kerken, het monument van Leopold I in Laken...) of verschillende emblematische industriële gebouwen (gasmeters van Vorst, elektriciteitscentrale van de Brusselse Tramways in Anderlecht, watertoren...).

Deze oriëntatietafel en het standpunt vanwaar het panorama kan worden aanschouwd dient zeker bewaard te worden. Delicater echter is de kwestie van de vrijwaring van het uitzicht zelf, dat een groot deel van de stad omvat. Oude foto's, postkaarten, enz. beïnvloeden onmiskenbaar de kijk van de hedendaagse toeschouwer (verkunsting *in visu*). Deze culturele referenties sturen de huidige blik en liggen aan de grondslag van een 'vererfgoeding' van het panorama. Het stedelijk landschap evolueert echter onvermijdelijk doorheen de tijd. Een aantal nieuwe elementen verfraaien overigens het landschappelijke standpunt, met name de Basiliek van Koekelberg die nagenoeg in het verlengde ligt van de as van de Louizalaan. Andere zijn helaas minder geslaagd, zoals de torengedebouwen die het stadhuis 'omkaderen' (vanaf het standpunt van de oriëntatietafel). Er is dan ook nood aan een gezamenlijke denkoefening over dit onderwerp door de verschillende actoren betrokken in de stadsontwikkeling.

De oriëntatietafel geplaatst in 1928. Een laag-reliëf naar ontwerp van architect Alexandre Bouffieux (A. de Ville de Goyet, 2021 © urban.brussels).

21. "Leunend over de balustrade zullen de voorbijgangers de grootsheid van het stedelijke landschap in zich opnemen, een schouwspel van daken dat zich in de oude Zennevallei aftekent van Vorst tot aan de toren van het Stadhuis. Een oceaan van huizen in verschillende vormen en kleuren! Geen enkel silhouet echter evenaart de elegantie van de fraai bewerkte, gefrijnde toren van het stadhuis die schittert in het licht... De verlengde Allardstraat wordt een nieuwe belvédère die zich opent op schoonheid en door het panorama dat zo ontstaat, zullen de mensen nog meer van onze stad gaan houden." Archief van het Hortamuseum, XXXIII. 9, *Concours*: E. KER, 'La rue Ernest Allard. Un mur gigantesque', artikel uit *Le Soir* van 16 april 1922.

22. Algemeen Rijksarchief, *Regie der Gebouwen. Plannen van het Justitiepaleis*, 892-893.

23. Archief van het Hortamuseum, XXXIII. 9.

24. "ruimte met aanplantingen"

25. "Dit schrappen [van de boog] is geen probleem. Integendeel, het kan zorgen voor een prachtig evenwicht van het Poelaertplein: de 'leegte van de laan' [Louizalaan] tegenover de 'leegte van het panorama' en het 'volle van het Paleis' tegenover de dubbele massa van de nieuwe gebouwen"

26. "Het belang van deze achtergrond, d.w.z. van deze gebouwen, ligt in de herhaling van het silhouet, het volume, de massa's en de architecturale details van het Paleis, niet om enige symmetrie te creëren [...] maar om evenwicht te brengen in het panorama van de Louizalaan, door twee gelijke volumes tegenover elkaar te plaatsen. Eveneens ten gunste van het panorama, dat aan de basis moet worden verkleind, zijn de voorbouwen voor de benedenverdieping en de 1ste verdieping van de nieuwe gebouwen."

AFB. 4

De balustrade en het panorama vanaf het Poelaertplein. Oude postkaart, uitg. Nels, Brussel. (verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels, DE18-077).

AFB. 5

Het punt waar de Ernest Allardstraat uitkomt op het Poelaertplein. Oude postkaart, poststempel 1931 (verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels). De balustrade steekt uit boven de platte daken van de nieuwe middelbare school.

AFB. 6

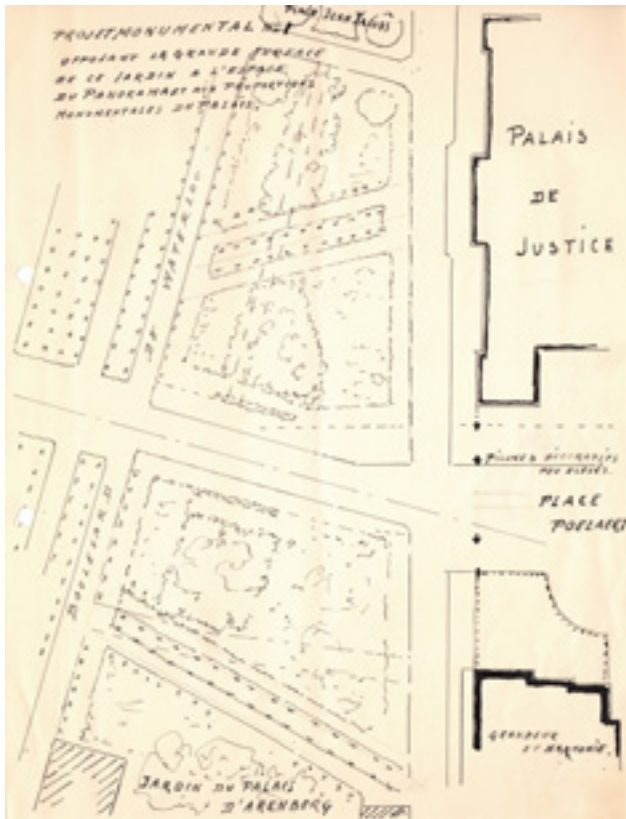
Het panorama vanaf het Poelaertplein met toeristen op de nieuwe steunmuur. Foto Acta, omstreeks 1936 (© KIK-IRPA, Brussels, afdruk E039248).

*de la tour du palais communal, œuvrée, ciselée, toute blanche dans la lumière... Cette rue Allard prolongée, ce sera un nouveau belvédère ouvert sur de la beauté et, par le panorama qu'elle permettra d'admirer, elle fera aimer davantage notre cité.*²¹ (AFB. 4 EN 5) Begin jaren 1930 werd een steunmuur aangelegd ter hoogte van het verbindingspunt van het Poelaertplein met het bovenste hellend vlak richting de Miniemenstraat. Toeristen konden van hieruit genieten van het uitzicht. De plannen waren van ingenieur-architect Albert Storrer, de nieuwe conservator van het Justitiepaleis.²² (AFB. 6)

Het ontwerp van Horta

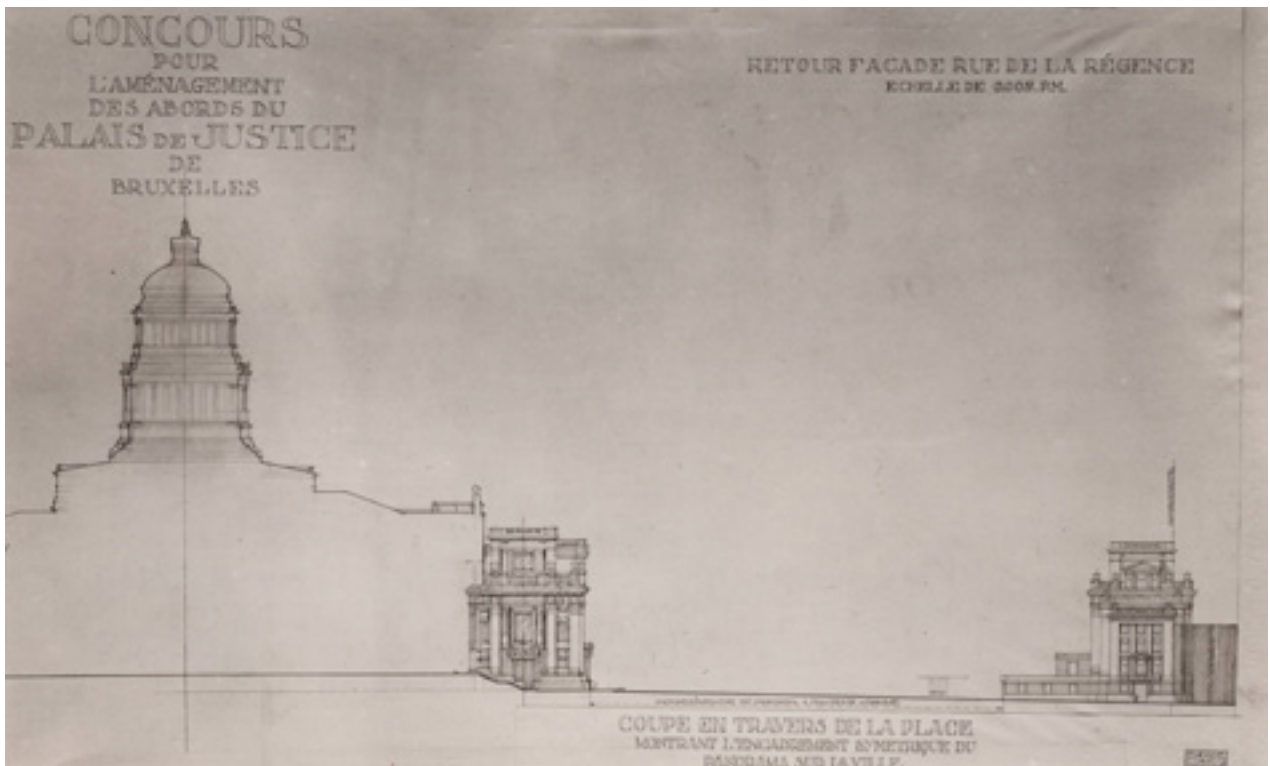
Onder het motto 'Grandeur et Harmonie' diende ook Victor Horta een ontwerp in voor de wedstrijd van 1927. De beschrijving die hij erbij voegde, is gelukkig bewaard gebleven.²³ De architect stapte uiteindelijk af van het idee van Poelaert om een dubbele boog te plaatsen die zou openen op de grote, beplante promenade naar het Ter Kamerenbos. Door de stadsuitbreiding en de toename van het verkeer was dat plan immers moeilijk uitvoerbaar geworden. Hij behield wel het voorstel van een grote as die twee panorama's, namelijk op de benedenstad en op het Zoniënwoud, zou verbinden. In plaats van een triomfboog, zou een 'espace couvert de plantations'²⁴ worden aangelegd (AFB. 7): "Cette suppression [des arcatures], loin d'être une nuisance, peut donner lieu à un merveilleux équilibre de la place Poelaert: le 'vide de l'avenue' [Louise] s'opposant par là au 'vide du Panorama' et le 'plein du Palais' à la 'double masse des constructions nouvelles qui lui feront face'."²⁵ Over die laatste nieuwbouw schreef hij nog: "L'importance de ce fond, c'est-à-dire de ces constructions, est dans la répétition de la silhouette, du volume, des masses et des détails d'Architecture du Palais, non pas pour créer une quelconque symétrie [...] mais pour équilibrer le panorama découvert de l'avenue Louise, par le contrebalancement de deux volumes égaux. C'est encore en faveur du panorama, qu'il y a intérêt à rétrécir à la base, que sont créés les avant-corps du rez-de-chaussée et du 1er étage des constructions nouvelles."²⁶ (AFB. 8) Het panorama moest worden omkaderd, net zoals een landschapsschilderij.

Ook dit ontwerp kon de jury niet bekoren, net zomin als de andere tien die voor de wedstrijd werden ingediend.

AFB. 7
 Victor Horta, *Projet n° 1 opposant la grande surface de ce jardin à l'espace du panorama et aux proportions monumentales du Palais.* (© HM, Archief, XXXIII. 9)
 Bij het verlaten van het Poelaertplein aan de oostkant openen vier lage decoratieve zuilen op een grote groene ruimte langs de Waterloolaan tussen het Jan Jacobsplein en de tuin van het Paleis van Arenberg.

AFB. 8
 Victor Horta, *Concours pour l'aménagement des abords du Palais de Justice de Bruxelles. Retour façade rue de la Régence. Coupe en travers de la place montrant l'encadrement symétrique du panorama sur la ville.* Rétrécissement du panorama à hauteur d'homme. Foto van het originele ontwerp (© HM, Archief, XXXIII. 9).

AFB. 9
 Georges Labrique, ontwerp voor de inrichting van de omgeving van het Justitiepaleis. De triomfboog in de Vierarmenstraat.
 Foto uit 1929 van het origineel ontwerp. (© urban.brussels, documentatiecentrum, Archief van de KCML, BXL20645)

27. “[...] zowel de onafhankelijkheidsstrijd van 1830, de overwinning in de Grote Oorlog als het honderdjarig bestaan van het onafhankelijke België herdenken.” Documentatiecentrum van urban.brussels, *Archief van de KCML*, BXL20645, brief van 7 november 1929.

28. Archief van het Hortamuseum, XXX. 10, *Procès-verbaux des séances de la 3e section de la Commission du Palais de Justice*, 27 februari 1920.

29. “overgangsoase tussen het Poelaertplein en de Hoogstraat met haar drukke handelsactiviteit”

30. “een van de zeldzame resterende stadspanorama's”

31. “de toerist die van het Poelaertplein komt, zal een groen en harmonieus complex zien alvorens zijn blik zich verlegt naar het prachtige panorama van de hoofdstad.” SERVAIS, F., ‘La lutte contre les taudis. Un complexe de 150 logements est construit en contrebas du Palais de Justice’, persartikel uit *Le Soir* van 17 februari 1959. Archief van de Stad Brussel, *Documentatiedossiers*, DD 528.

Een patriottisch ontwerp

In 1929 stuurde reserveluitenant-vlieger Georges Labrique een ontwerp voor de inrichting van de omgeving van het Justitiepaleis naar de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML). Net zoals Poelaert plaatste hij een triomfboog in de Vierarmenstraat. Het zou, naar eigen zeggen, een driedelig doel dienen: “[...] *commémorer, à la fois, la délivrance de 1830, la victoire de la Grande Guerre et le Centenaire de l’Indépendance de la Belgique.*”²⁷ (AFB. 9)

Al in 1920 was er tijdens een zitting van de Commissie van het Justitiepaleis sprake van om de triomfboog van Poelaert te linken aan een monument ter ere van de gesneuvelden van de Grote Oorlog en de aanleg van een heldenplein. Het idee kreeg echter geen meerderheid van de commissieleden achter zich, al kon zeker een link worden gelegd tussen enerzijds de verdediging van de rechtsstaat en de democratie waarvoor het Justitiepaleis symbool stond en anderzijds de overwinning op de vijand.²⁸ Er werd dus geen enkel totaalproject gereali-

seerd. Daarvoor waren er in deze tijden van economische crisis immers geen financiële middelen voorhanden. In 1935 werd recht tegenover het panorama wel een monument opgericht ter ere van de Belgische infanterie.

Na de Tweede Wereldoorlog

In de jaren 1950 bouwden de architecten-stedenbouwkundigen van groep Alpha (Piron, Daens, Gilson en Vanderouwera) een complex van 150 goedkope woningen met tuin (Brusselse Haard) onderaan het Justitiepaleis in de Marollenwijk. Op die plaats had een V1-bom aan het einde van de oorlog enorm veel schade aangericht. Bij het ontwerp van deze “oasis transitoire entre la place Poelaert et l’artère commerçante qu’est la rue Haute”²⁹ moest “l’une des rares vues panoramiques que possédait encore la ville”³⁰ worden veilig gesteld: “les regards du touriste venu place Poelaert se poseront sur un complexe verdoyant et harmonieusement disposé avant de s’étendre sur l’admirable panorama de la capitale.”³¹ (AFB. 10)

AFB. 10
Sociale woningen in de Miniemenstraat (vooraanzicht), getekend door de architecten-stedenbouwkundigen van de groep Alpha, juli 1953. (© SAB, P.P., 3515)

Een panoramische lift

Een rechtstreekse weg tussen de boven- en de benedenstad werd nooit gerealiseerd. Wel kwam er, naar het idee van architecten Patrice Neirinck en Michel Jaspers, een panoramische lift die het hoogteverschil van een twintigtal meter tussen het Poelaertplein en de Marollenwijk (Zwaardstraat) moest overbruggen. Het nieuwe gratis openbare 'vervoermiddel' (ontworpen door het bureau AVA van Patrice Neirinck) zou de verbinding maken tussen twee sociologisch heel verschillende stadsdelen én bovendien een toeristische trekpleister worden. In 2002 werd de lift voltooid en opengesteld voor het publiek. Een interessant initiatief dat helaas een deel van het panorama vanaf het Poelaertplein aan het oog onttrekt.

HET ZICHT OP DE HOOFDINGANG VAN HET JUSTITIEPALEIS

De Regentschapsstraat, als verlenging van het 'koninklijk tracé' tussen het Koninklijk Paleis van Brussel en het kasteel van Laken, mondt

loodrecht uit op de hoofdingang van het Justitiepaleis. Ze is een mooie illustratie van hoe monumentale perspectieven tot stand kwamen in de 19de eeuw, een tijd waarin 'stadsverfraaiingswerken' esthetische en ideologische motieven moesten dienen maar ook nuttig moesten zijn.

Ruimtelijke verbinding tussen de machtsetels

In 1859 was ingenieur Groetaers, zoals we al zagen, er een groot voorstander van om het nieuwe Justitiepaleis recht tegenover de te verlengen Regentschapslaan te bouwen (AFB. 11). Op die manier wilde hij de monumentale Parkwijk verder vergroten. Ongetwijfeld dacht hij hierbij aan een visuele en symbolische link tussen verschillende belangrijke machtsetels (het Koningsplein, het Koninklijk Paleis, het park van Brussel, het Paleis der Natie) (AFB. 12). Opdat het Justitiepaleis in zijn geheel – dus met inbegrip van de sokkel – zou worden gezien over de hele lengte van de Regentschapsstraat, mocht het voorplein niet horizontaal worden aangelegd. Het moest dezelfde flauwe helling

32. Zie voetnoot 5.

33. "Het Justitiepaleis vertoont zich aan de toeschouwer recht tegenover de Regentschapsstraat zoals de Sint-Jacobskerk op de Koudenberg zich vertoont recht tegenover de Hofberg." Archief van de Stad Brussel, Openbare Werken, 30.073, brief van 15 april 1859.

AFB. 11

Zicht op de Regentschapsstraat vanaf het Koningsplein voor de verlenging ervan en voor de bouw van het Justitiepaleis, 1866. (© SAB, F.I., J 1172)

AFB. 12

Zicht op het Justitiepaleis vanaf een laan van het Park van Brussel (© SAB, F.I., F 1064)

AFB. 13

Ontwerp voor de aanleg van een wegennet rond het Justitiepaleis, getekend Victor Besme, zonder datum (© ARA, Regie der Gebouwen. Plannen van het Justitiepaleis, 2)

vertonen als de Regentschapsstraat vanaf de Zavel.³²

In een brief van 15 april 1859 aan het stadsbestuur van Brussel benadrukte ook graaf de Merode-Westerloo, op wiens tuinen het openbaar plein voor het Justitiepaleis zou worden aangelegd, het belang om een visuele link te creëren tussen de belangrijkste machtszetels van de hoofdstad: *“Le palais de Justice se présentera à l’œil vis-à-vis de la rue de la Régence, comme se présente l’église de St Jacques sur Coudenberg vis-à-vis de la montagne de la Cour.”*³³

Nooit gerealiseerd: het ontwerp van wegeninspecteur Victor Besme

Bij de bouw van het Justitiepaleis maakte de wegeninspecteur van de voorsteden van Brussel, Victor Besme, een ontwerp voor de aanleg van een wegennet vanaf het monument. Het gebouw zou in het midden van een vierpuntige ster staan, waarbij elk punt op een verkeersader uitliep. De grootste weg, de te verlengen Regentschapsstraat, vormde de centrale tak van een ganzenpoot die op het portiek van het gebouw was gericht (AFB. 13).

AFB. 14
Wedstrijd voor de aanleg van de omgeving van het Justitiepaleis. Foto van het originele ontwerp (© HM, Archief, XXXIII. 9)

Het tweede luik van het ontwerp van Horta

In 1926 merkte Horta tijdens een zitting van de Commissie van het Justitiepaleis op dat de grote uitdaging bij de inrichting van de omgeving van het Paleis zich situeerde in de uiteinden van de Regentschapsstraat richting het Poelaertplein. Hierbij telt één doel: “sauver la vue vers la Place Royale et le Parc.”³⁴ In zijn verhandeling van 1927 kwam hij terug op deze kwestie: “Dans le même esprit d'équilibre et de proportion, sont projetées les deux parties des bâtiments sur l'angle de la rue de la Régence: 1° pour ne pas écraser les maisons de la rue; 2° plus important et plus indispensable, pour laisser libre et entouré d'air, le motif central du Palais et encore pour aider par la perspective des lignes à accompagner, tout en lui laissant sa valeur, le même motif central. Il n'y a pas de doute que terminer la rue de la Régence par deux tours ou polygones monumentaux, nuirait [...] au Palais de Justice

[...]. L'avantage du dispositif en gradin que nous préconisons, se vérifie sur le dessin par la juxtaposition du fond sur le Palais. En exécution, vu du portique du Palais, il raccorderait la Place à la Rue et viendrait en aide à la perspective du centre du tableau.”³⁵ (AFB. 14)

De grote architect, die zeer gevoelig was voor het landschap en de integratie van architectuur in de stedelijke omgeving, behandelt de omgeving van het Justitiepaleis – zowel de oostwestas als de noord-zuidas – zoals een kunstschilder dat zou doen. Dat blijkt duidelijk uit de bewoordingen die hij gebruikt: 'panorama', 'fond', 'motif', 'perspective', 'lignes', 'tableau'...³⁶ Alles wordt in het werk gesteld of 'opgebouwd' om de blik van de toeschouwer te leiden, zij het naar de verschillende panorama's en perspectieven rond het Paleis die zorgvuldig worden omkaderd, dan wel naar het Paleis zelf en in het bijzonder naar zijn centrale portiek.

34. “het uitzicht op het Koningsplein en het Park redden.” Archief van het Hortamuseum, XXX. 10, Procès-verbaux des séances de la 3e section de la Commission du Palais de Justice, 21 december 1926.

35. “De twee delen van de gebouwen op de hoek van de Regentschapsstraat zijn ontworpen in dezelfde geest van evenwicht en verhouding: 1° om de huizen in de straat niet te verpletteren en 2° – nog belangrijker en noodzakelijker – om het centrale motief van het Paleis vrij te laten en te omgeven door lucht en om datzelfde centrale motief te begeleiden met het perspectief van de lijnen, terwijl het toch zijn waarde behoudt. Het lijkt geen twijfel dat twee torens of monumentale polygonen aan het einde van de Regentschapsstraat [...] het Justitiepaleis niet ten goede zouden komen [...]. Het voordeel van de trapsgewijze schikking die wij aanbevelen, blijkt in de tekening uit het feit dat de achtergrond naast het Paleis ligt. Gezien vanaf het portiek van het Paleis zou het plein met de straat worden verbonden waardoor het perspectief in het midden van het tableau beter uitkomt.”

36. 'panorama', 'achtergrond', 'motief', 'perspectief', 'lijnen', 'tableau'...

37. “Behalve deze gevel [de hoofdgevel] staat de belangrijkste gevel in het westen, aan de kant van de Miniemenstraat, waar hij met zijn grote hoogte de stad domineert. [...] Richting Miniemenstraat [...] wordt het [hoogteverschil] opgevangen met twee reeksen hellende vlakken, links en rechts van de transversale as van het Paleis.” WELLENS, F., *Nouveau Palais de Justice de Bruxelles*. pp. 15, 73.

AFB. 15
Joseph Poelaert (zonder handtekening), vooraanzicht van de westelijke gevel van het Justitiepaleis met een dubbele fontein, één op het openbaar plein, één lager gelegen, 1862. (© ARA, Regie der Gebouwen. Plannen van het Justitiepaleis, 1)

SCENOGRAFISCHE HERWAARDERING VAN DE WESTELIJKE GEVEL VAN HET PALEIS

Ingenieur Wellens verwoordde het treffend in het document dat we reeds vermeldden in het begin van het artikel: *“Après cette façade [la façade principale], la plus importante est située à l’ouest, du côté de la rue des Minimes, où elle domine la ville de toute sa hauteur. [...] Vers la rue des Minimes, [...] elle [la différence de niveau] a été rachetée par deux séries de rampes, se développant à droite et à gauche de l’axe transversal du palais.”*³⁷

De voorontwerpen van Poelaert

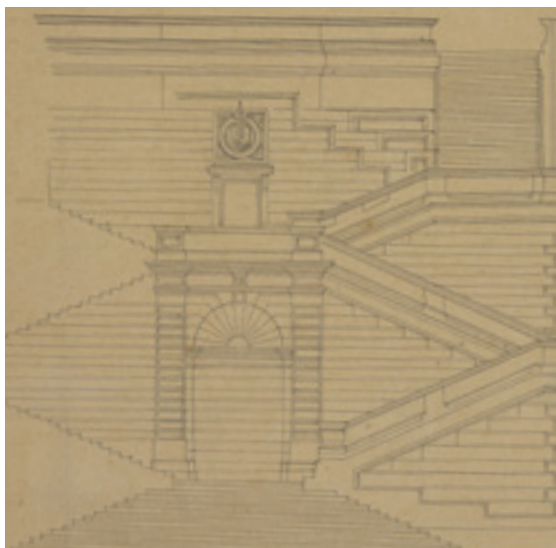
De officiële voorontwerpen van Poelaert die de architect in 1862 zou hebben voorgelegd aan de regering, openden het plein aan de kant van het stadspanorama op de verlengde hellende vlakken van het Paleis, versierd met twee fonteinen boven elkaar. Bovenop de bovenste fontein, op het niveau van het plein, zou een beeld komen.

Vier zeer fraai bewerkte lantaarnpalen zouden rondom de fontein worden geplaatst. Dit spectaculaire voorstel moest, in de geest van de ontwerper, al op grote afstand vanaf de benedenstad een mooi effect sorteren. Wellicht zou het verwijzen naar de hangende tuinen van Babylon zoals men die zich destijds voorstelde³⁸. Toch zou het nooit worden gerealiseerd, net zomin als het ontwerp van de monumentale trap die het plein rechtstreeks moest verbinden met de Miniemenstraat. In 1879 was die nog te zien op een vooraanzicht, getekend door de architecten Benoît en Vandevyvere³⁹, die daarmee de voorstellen van Poelaert volgden (AFB. 15). Alleen de hellende vlakken onder het monument werden uiteindelijk aangelegd. Tot grote spijt van de schrijver Camille Lemonnier, die vond dat het Justitiepaleis een neo-Babylonische omgeving verdiende die paste bij zijn westelijke gevel: *“Pour l’accorder, ce Palais digne de Ninive ou de Tyr, au vieux Bruxelles [...] qui rampe à son ombre, il eût fallu l’entourer de places publiques, de fontaines, de colonnades, de princières demeures, et au lieu de cela, de*

38. Deze tuinen, die we alleen kennen uit de literaire beschrijvingen van Griekse en Romeinse auteurs, hebben misschien nooit bestaan of zouden volgens de huidige specialisten eerder in Ninive moeten worden gesitueerd. Zie DALLEY, S., *The Mystery of the Hanging Garden of Babylon*, Oxford University Press, Oxford, 2013.

39. Joseph Joachim Benoît, directeur van het ontwerp bureau voor de bouw van het nieuwe Paleis en NN. Vandevyvere behoorden beiden tot het bouwteam van het monument, dat onder leiding stond van François Joseph Wellens. Zie SNAET, J., VAN BESIEN, E., ‘Het Justitiepaleis van Brussel. Een monumentale krachttoer’, *Brussel Erfgoed*, 003-004, september 2012, p. 79.

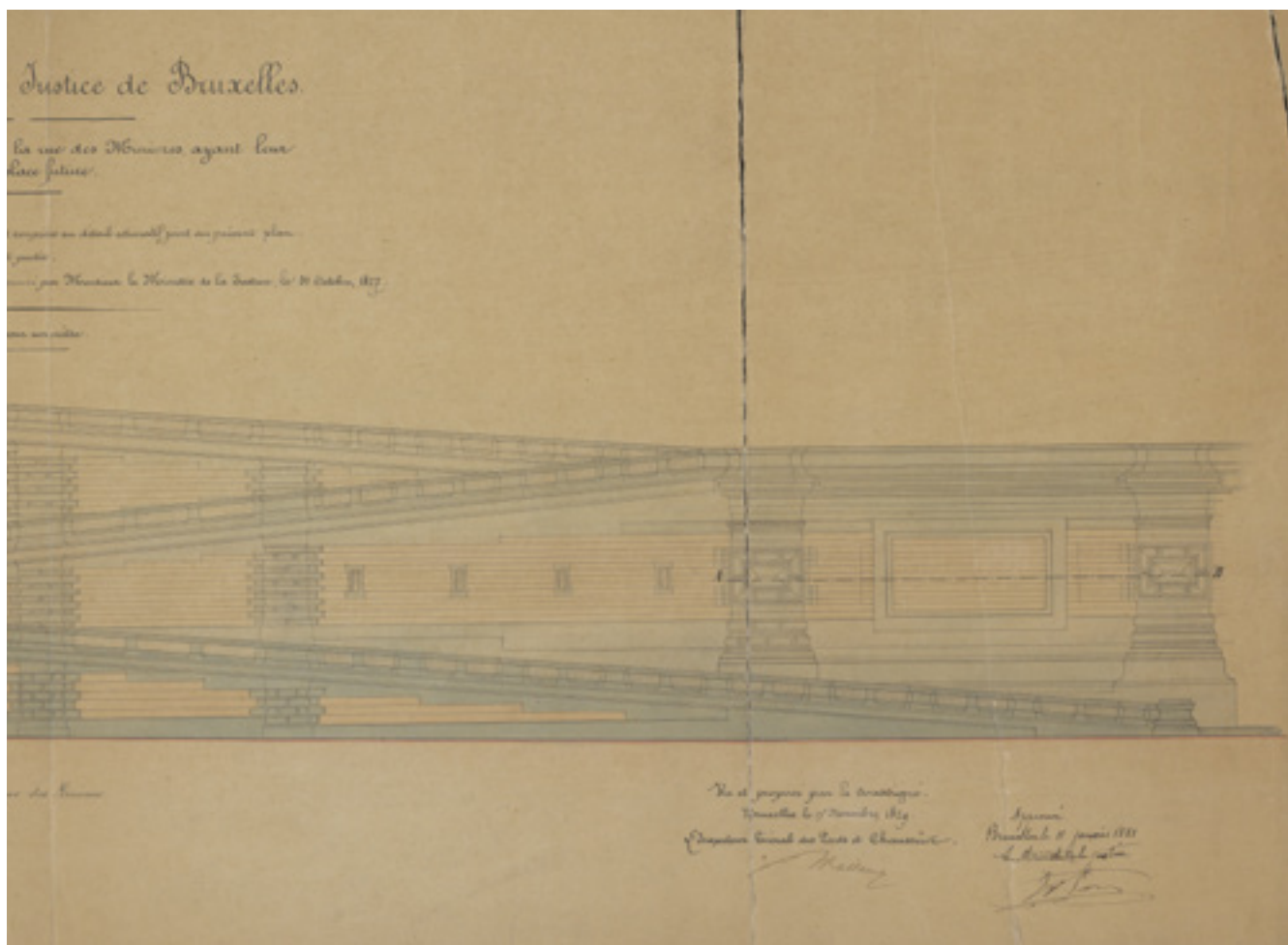

AFB. 17B
 Détail van de trap
 (idem, ibidem).

fumeuses ruelles, croulantes sur la pente de l'amphithéâtre dont il est le point culminant."⁴⁰

De on vervulde wensen van de Stad Brussel

In 1889 tekende Charles Van Mierlo, ingenieur van Openbare Werken van de Stad Brussel, een plan voor de inrichting van de omgeving van het Justitiepaleis. Over de hele lengte van de westelijke gevel en het Poelaertplein voorzag hij een beplante square. (AFB. 16) Twee brede lanen die een verbinding voorzien tussen de Blaesstraat en de Hoogstraat zouden hierop uitkomen en een mooi perspectief bieden op het monument. Een panoramische trap zou het plein rechtstreeks verbinden met de Miniemenstraat, precies zoals Poelaert had voorgesteld. (AFB. 17A EN 17B) Net als Leopold II was het stadsbe-

stuur het idee van een open ruimte tussen het Poelaertplein, het Paleis en de Hoogstraat zeer genegen. Toch zou het ontwerp van Van Mierlo nooit worden uitgevoerd omdat het financieel niet haalbaar werd geacht.

En veertig jaar later...

Hetzelfde idee – een open ruimte aan de westelijke gevel van het Justitiepaleis – verdedigde ook Georges Labrique toen hij in 1929 zijn ontwerp voorlegde aan de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen: *“Le dégagement complet de l’édifice, en faisant découvrir de ses terrasses, vers le bas de la ville, un panorama digne de la capitale, et ce, en y créant un large boulevard moderne reliant directement le Palais à l’avenue du Midi”*, zo luidde het voorstel van de reserveluitenant-vlieger.⁴¹ Ook de panoramische trap van het Poelaertplein naar de benedenstad was voorzien. (AFB. 18A EN 18B)

Epiloog

Het Poelaertplein is het punt waar tal van uitzichten samenvloeien en vertrekken: naar de Louizalaan, van het Koningsplein en het park, van en naar de benedenstad,... Het vervult dan ook een belangrijke rol in de totstandkoming van voorstellingen en identiteiten. De vrijwaring en herwaardering van deze uitzichten door een nieuwe inrichting van het plein, met eerst en vooral een continuïteit tussen het panorama en de Louizalaan na de versnippering van deze ruimte in de 20ste eeuw, zouden bijdragen tot een beter begrip en gebruik van het plein en van zijn strategische positie, in de stedelijke topografie en mobiliteit, maar ook als symbool van de macht en als belangrijke toeristische trekpleister.

Vertaald uit het Frans

AFB. 18A
Georges Labrique, Ontwerp voor de inrichting van de omgeving van het Justitiepaleis. Foto uit 1929 van het origineel ontwerp. (©urban.brussels, documentatiecentrum, Archief van de KCML, BXL20645)

AFB. 18B
Georges Labrique, zicht op de westgevel van het Justitiepaleis, foto, 1929 (©urban.brussels, documentatiecentrum, Archief van de KCML, BXL20645)

41. “Een volledig open ruimte voor het gebouw waarin vanaf de terrassen naar de benedenstad een panorama kan worden bewonderd dat de hoofdstad waardig is, door een brede, moderne laan aan te leggen die het Justitiepaleis rechtstreeks verbindt met de Zuidlaan.” Zie voetnoot 27.

En de andere gevels van het Justitiepaleis?

De oostelijke en zuidelijke gevels van het Justitiepaleis staan niet echt op het Poelaertplein en vallen dus strikt genomen buiten het kader van dit artikel. Toch is het interessant om ook daar eens te kijken naar de uitzichten en perspectieven. De zuidelijke gevel is het verre maar centrale eindpunt van het perspectief dat werd gecreëerd door de aanleg van de Lainésquare in Vorst in 1949. Voor de gevel aan de kant van de Wolstraat stemde de gemeenteraad van 9 mei 1892 over een voorstel dat voldeed aan de wens van Leopold II: er kwam een square op de terreinen van het voormalige godshuis Pacheco (dat eind 1890 werd afgebroken) om te beletten dat het zicht op het Justitiepaleis zou worden belemmerd door nieuwe gebouwen. Deze 'Pachecosquare' (later de square van het Jan Jacobsplein) werd in 1894-1895 aangelegd naar de plannen van landschapsarchitect Édouard Keilig, ontwerper van het Ter Kamerenbos als openbare promenade.⁴²

42. Stadsarchief Brussel, *Gemeentelijke eigendommen*, DD 4054. Zie RANIERI, L op.cit, pp. 320-322; DUQUENNE, X., 'Notice sur la place Jean Jacobs à Bruxelles', *Brusselse Cahiers*, t. LI, 2019, 1, pp. 197-210.

Zicht op het Justitiepaleis (zuid en oostgevel) vanaf het Jan Jacobsplein. Oude postkaart, uitg. Nels, Brussel, omstreeks 1907 (verz. Belfius Bank – Académie royale de Belgique © ARB – urban.brussels).

Hoofredactie

Stéphane Demeter

Redactiecomité

Jean-Marc Basy, Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, Paula Dumont, Valerie Orban en Cecilia Paredes

Coördinatie dossier

Cecilia Paredes en Christophe Loir (ULB)

Redactiesecretariaat

Cecilia Paredes en Okke Bogaerts

Coördinatie iconografie

Julie Coppens

Eindredactie frans

Stéphane Demeter, Cecilia Paredes

Eindredactie nederlands

Paula Dumont

Auteurs/ redactionele medewerking

Aurélië Autenne, Okke Bogaerts, Odile De Bruyn, Sarah Capesius, Marie Demanet, Paula Dumont, Christian Frisque, Catherine Leclercq, Harry Lelièvre, Géry Leloutre Judith Le Maire de Romsée, Murielle Lesecque, Christophe Loir, Tom Sanders, Barbara van der Wee, Thomas Schlessler et Andreas Stynen

Vertaling

Dynamics Translations, Linguanet

Nalezing

Okke Bogaerts, Stéphane Demeter, paula Dumont, Christophe Loir, Alfred de Ville de Goyet, Philippe Charlier, Alice Gérard, Murielle Lesecque, Nazim Lison, Anne Marsaleix, Cecilia Paredes

Cartografie

Toast Confituur Studio (Tenzij anders vermeld)

Lijst met afkortingen

AAM – Archives d'architecture moderne
ARA – Algemeen Rijksarchief
CIDEP – Centre d'information, de documentation et d'étude du patrimoine
CIVA – Centre international pour la ville, l'architecture et le paysage
GAE – Gemeentelijke archieven van Elsene
H.M. – Hortamuseum
KBR Koninklijke Bibliotheek / Bibliothèque royale
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium / Institut royal du Patrimoine artistique
MSB – Museum Stad Brussel
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

Wettelijk Depot

D/2022/6860/008

Vormgeving

Toast Confituur Studio

Ontwerper van de maquette

Polygraph'

Druk

db Group.be

Verbreiding en abonnementenbeheer

Cindy De Brandt, Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

Bedankingen

Sarah Capesius, Nadège Guichard (SAB), Alain Jacobs, Caroline Piersotte (Perspective), Stéphane Vanreppelen (Bozar), het team van het Documentatiecentrum urban.brussels en het team BruGIS (urban.brussels)

Verantwoordelijke uitgever

Bety Waknine, directeur-generaal, urban.brussels (Gewestelijke Overheidsdienst Brussel Stedenbouw en Erfgoed) Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd onder de verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Contact

urban.brussels
Directie Kennis en Communicatie
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.urban.brussels
bpeb@urban.brussels

Herkomst van de foto's

Mochten er ondanks onze inspanningen om alle reproductierechten te betalen toch nog gerechtigden zijn die niet gecontacteerd werden, dan worden zij verzocht zich kenbaar te maken

Erfgoed Brussel reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

032 - December 2019
De straat anders bekeken

033 - Lente 2020
Lucht, warmte, licht

034 - Lente 2021
Kleuren en texturen

035 - Lente 2021
Georges Houtstont en de ornamenten-koorts van de Belle Époque

Alle artikels kunnen geraadpleegd worden op www.erfgoed.brussels

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. Het dossier *Stadsgezichten* onderzoekt het creëren en beheren van uitzichtpunten, en het valoriseren ervan in de publieke ruimte. Met deze publicatie wil urban.brussels de actoren op het terrein bewustmaken omtrent deze problematiek.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-202-2